

ΙΟΝΙΟΣ ΛΟΓΟΣ

ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ - ΙΟΝΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΙΚΗ ΕΚΔΟΣΗ - ΤΟΜΟΣ Α'

Τόμος χαριστήριο
στον Δημήτρη Ζ. Σοφιανό

ΚΕΡΚΥΡΑ 2007

ΙΟΝΙΟΣ ΛΟΓΟΣ

ΙΟΝΙΟΣ ΛΟΓΟΣ

ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ - ΙΟΝΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΙΚΗ ΕΚΔΟΣΗ - ΤΟΜΟΣ Α'

Τόμος χαριστήριο
στον Δημήτρη Ζ. Σοφιανό

ΚΕΡΚΥΡΑ 2007

ΣΥΝΤΑΚΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ
Ελένη Αγγελομάτη-Τσουγκαράκη
Νίκος Καραπιδάκης
Τζελίνα Χαρλαύτη
Θεοδόσης Πυλαρινός

Επιμέλεια έκδοσης
Θεοδόσης Πυλαρινός

Καλλιτεχνική επιμέλεια
Γιώργος Δ. Ματθιόπουλος

Εκτύπωση
FOTOLIO + TYPICON A.E.

Βιβλιοδεσία
Ροδόπουλος - Ηλιόπουλος Α.Ε.

Εικόνα εξωφύλλου:
De Stadt Korfu; eertyts Korcyra in't Verschiet,
Dapper 1688. Χαλκογραφία της πόλης της Κέρκυρας,
Scrapbooks Φ 50, v.1, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη,
Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών Αθήνας.

ISSN: 1791-289X

© 2007: ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΙΟΝΙΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ
Ριζοσπαστών Βουλευτών 7, 49 100 Κέρκυρα

ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ
ΙΟΝΙΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ
Ιωάννη Θεοτόκη 72, 491 00 Κέρκυρα
Τηλ.: 26610 87 330, 87 331

Ο ΖΩΓΡΑΦΟΣ ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ ΤΟΥ ΑΓ. ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ
ΣΤΟ ΛΕΙΒΑΔΑ ΣΕΛΙΝΟΥ

Σε αρκετή απόσταση από το χωριό Λειβαδάς Σελίνου, σε μια έρημικη σήμερα και κάπως δυσπρόσιτη τοποθεσία, σώζεται ο μικρός ναός του Άγ. Δημητρίου. Είναι ένας μικρός, μονόχωρος, καμαροσκέπαστος ναός, με διαστάσεις 4,1 μ. μήκος, 2,2 μ. πλάτος και 3,25 μ. ύψος (Εικ. 1).

Έσωτερικά δεν έχει σφενδόνια, αλλά ένα τυφλό άψίδωμα σε καθέναν από τους δύο μακρούς τοίχους.¹ Λόγω των τοιχογραφιών της, που έχουν χαρακτηριστεί ως ιδιόμορφες, ή εκκλησία είναι γνωστή από παλιά, αλλά το ενδιαφέρον γι' αυτήν ενισχύεται από το γεγονός ότι σώζει, αν και σε κακή κατάσταση, την κτιτορική επιγραφή μαζί με τη χρονολογία της (Εικ. 3Ε στο έγχρωμο παράρτημα).² Από όσο γνωρίζω, συστηματικότερα έχουν μέχρι σήμερα ασχοληθεί με τις τοιχογραφίες του Άγ. Δημητρίου ο Στ. Μαδεράκης,³ ή αείμνηστη Στέλλα Παπαδάκη-Oekland,⁴ και πιο πρόσφατα ο Ιωάννης Σπαθαράκης.⁵

Όλοι σχεδόν οι μελετητές των τοιχογραφιών της εκκλησίας αυτής έχουν επισημάνει με τον έναν ή τον άλλο τρόπο τη δυτικότερη τεχνοτροπία του καλλιτέχνη. Συγκεκριμένα, ο Ι. Σπαθαράκης καταλήγοντας επισημαίνει:

1. Κ. Λασιθιωτάκης, «Εκκλησίες της Δυτικής Κρήτης», *Κρητικά Χρονικά* 22 (1970) 377-379, άρ. 119. Στ. Μαδεράκης, «Βυζαντινά Μνημεία του Νομού Χανίων: Ο Άγιος Δημήτριος στο Λειβαδά Σελίνου και οί τοιχογραφίες του», *Χανιά* (1986) 69-95. Για τον τύπο της εκκλησίας (τύπος Α1) βλ. την κατάταξη του Κ. Λασιθιωτάκη, «Κυριαρχούντες τύποι χριστιανικών ναών από τον 12ο αί. και έντεϋθεν στη Δυτική Κρήτη», *Κρητικά Χρονικά* 15-16 (1961-1962) 180.

2. G. Gerola, *Monumenti veneti nell' isola di Creta*, IV, 471, άρ. 55 (στο έξξξ: Gerola, MV). G. Gerola - Κ. Λασιθιωτάκης, *Τοπογραφικός κατάλογος των τοιχογραφημένων εκκλησιών της Κρήτης*, Ηράκλειο 1961, άρ. 200.

3. Ό.π.

4. Στ. Παπαδάκη-Oekland, «Δυτικότερες τοιχογραφίες του 14ου αί. στην Κρήτη. Η άλλη όψη μιās άμφίδρομης σχέσης», στο *Ευφρόσυνον. Αφιέρωμα στον Μανώλη Χατζηδάκη* 2 (1991) 491-513.

5. I. Spatharakis, *Dated Byzantine Wall Paintings of Crete*, Λέιντεν 2001, σ. 16-18. Βλ. επίσης άλλες μνείες: Μ. Ανδριανάκης, *Μεγάλη Σοβιετική Έγκυκλοπαίδεια*, τ. 34, 1983, σ. 330, Μ. Μπορμπουδάκης, «Η διείσδυση της Παλαιολόγειας ζωγραφικής στην Κρήτη», *Πεπραγμένα του Ζ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. Β' 2, Ρέθυμνο 1995, σ. 573.

Εικόνα 1. Ὁ Ἅγ. Δημήτριος ἀπὸ ΝΑ.

The style of the paintings and almost every scene or figure are un-Byzantine. Western elements characterise virtually every scene and figure; [...] The conclusion is that the artist has a western training, which he tries to adapt, rather unsuccessfully, to the demands of the Byzantine practice.⁶

Με παρόμοιο τρόπο καὶ ἡ Στ. Παπαδάκη-Oekland θεωρεῖ ὅτι «Ἀπὸ τὴν ἀποψη τοῦ βαθμοῦ σύνδεσης μετὰ τὴν βυζαντινὴ παράδοση διαπιστώνεται καὶ πάλι μιὰ διττότητα ὡς πρὸς τὴν ἐπιλογή τῶν προτύπων καὶ παράλληλα παρανόηση ἢ παραποίηση βυζαντινῶν τύπων ἢ παρεῖσφρηση σὲ αὐτοὺς δυτικῶν στοιχείων».⁷ Καὶ καταλήγει ὅτι ὁ ζωγράφος

σὲ ὀρισμένα θέματα υἰοθετεῖ, κατὰ τὴν περίστασι, δυτικοὺς εἰκονογραφικοὺς τύπους, ἐνῶ στὰ ἄλλα, ποὺ εἶναι καὶ τὰ περισσότερα, προσπαθεῖ νὰ ἀποδώσει κατὰ τὸ δυνατόν πιστὰ τὸ βυζαντινὸ πρότυπο ποὺ διαθέτει, δὲν μπορεῖ ὅμως καὶ στὶς δύο περιπτώσεις νὰ ἀποκρύψει τὴν πραγματικὴ καλλιτεχνικὴ του ταυτότητα, ἢ ὁποία δὲν εἶναι βυζαντινὴ.⁸

6. I. Spatharakis, ὁ.π., σ. 18.

7. Στ. Παπαδάκη-Oekland, ὁ.π., 504.

8. Ὅ.π., 508.

Ὁ Στ. Μαδερράκης εἶναι λιγότερο ἀπόλυτος. Καταρχὴν θεωρεῖ ὅτι ὁ ζωγράφος ὀπωσδήποτε «δέχεται ἰσχυρότατες δυτικὲς ἐπιδράσεις».⁹ Ὡστόσο, παρὰ τὸ ὅτι ὑπάρχουν «εἰκονογραφικὰ στοιχεῖα ποῦ διαφοροποιοῦν τὸν ἀγιογράφο μας ἀπὸ τοὺς συγχρόνους του κρητικούς καὶ βυζαντινοὺς ἀγιογράφους», ὁ Μαδερράκης δέχεται ὅτι «τὸ πρόγραμμα διακοσμῆσεως τῆς ἀψίδας εἶναι τοπικὰ βυζαντινόν».¹⁰ Πάντως κατὰ τὸν ἴδιο «Ἡ Σταύρωση εἶναι ἢ λιγότερο βυζαντινὴ παράσταση τοῦ θέματος καὶ κατάγεται σ' ὅλες τὶς λεπτομέρειές της ἀπὸ δυτικὸ πρότυπο, ὅσο κι ἂν ὁ ἀγιογράφος ἀνασυνθέτει τὸ πρότυπό του καὶ πρωτοτυπεῖ σὲ ἀρκετὰ σημεῖα».¹¹ Τὴν ἴδια περίπτου ἀποψη γιὰ τὴν παράσταση τῆς Σταύρωσης δέχεται καὶ ἡ Παπαδάκη-Οεκλάντ¹² (Εἰκ. 4Ε).

Ἄς δοῦμε ὅμως πρῶτα τὴ χρονολόγησι τῆς ἐκκλησίας. Ὁ Gerola πρῶτος ἀνέφερε ὅτι ἀνέγνωσε στὴν κτιτορικὴ ἐπιγραφὴ τὴ χρονολογία «6820=1311-1312 (oppure 6824=1315-1316)».¹³ Ὁ Μαδερράκης ἀναφέρει ὅτι σώζεται μερικὰ ἡ κτιτορικὴ ἐπιγραφὴ μὲ «τὴ χρονολογία τῆς 1314/5 ἢ 1315/6, γιὰ τὸ τελευταῖο γράμμα τῆς χρονολογίας δὲν εἶναι βέβαιο ἂν εἶναι τὸ 'γ' ἢ τὸ 'δ' [...]».¹⁴ Ἡ Παπαδάκη-Οεκλάντ ἀναφέρει ἀπλῶς ὅτι «Ἀπὸ τὴ χρονολογία τῆς διακρίνονται σήμερα ἀμυδρά τα δύο πρῶτα γράμματα: ζΩ».¹⁵ Ὁ Σπαθαράκης ἐξετάζει λεπτομερῶς τὴν ἐπιγραφὴ καὶ διαπιστώνει ἐπίσης ὅτι μπορεῖ νὰ διαβάσει μὲ βεβαιότητα μόνο τὰ δύο πρῶτα ψηφία τῆς, δηλ. τὰ ζΩ (6800=1292-1293), ἐνῶ γιὰ τὰ ὑπόλοιπα σημειώνει:

The next cipher, if it belongs to the date, is larger than the previous two ciphers. The letter ζ (7) resembles it the most. There is not enough space between the ω and the ζ to justify the existence of another cipher of the size of the ζ or ω, and even less of a cipher of the size of the ζ. A × (20), thus, suggested by Gerola, impossibly fits into the space in question. My conclusion is that the paintings were executed in 6800 (1292-1293 AD) or in 6807 (1295-1296 AD).¹⁶

9. Στ. Μαδερράκης, *δ.π.*, σ. 72.

10. *Στὸ ἴδιο*, σ. 74.

11. *Στὸ ἴδιο*, σ. 78.

12. *Ὁ.π.*, 506-507.

13. *Ὁ.π.* MV, IV, σ. 471 ἀρ. 55.

14. *Ὁ.π.*, σ. 69-70. Συνεπῶς δέχεται ὅτι τὰ τρία πρῶτα ψηφία εἶναι ζ ω κ.

15. *Ὁ.π.*, 494.

16. Spatharakis, *δ.π.*, σ. 17. Προφανῶς δηλαδὴ ὁ συγγραφέας θεώρησε ὅτι τὰ ψηφία κ καὶ δ τῆς ἐπιγραφῆς ἀποτελοῦν ἓνα σύμπλεγμα, τὸ ζ.

Στὴν πραγματικότητα, μιὰ προσεκτικὴ ἐπιτόπια ἐξέταση τῆς ἐπιγραφῆς ἔδειξε χωρὶς καμία ἀπολύτως ἀμφιβολία ὅτι στὸ τέλος τοῦ πέμπτου στίχου ἡ ἐπιγραφή ἀναγράφει «ἔτους ,ζωκδ»». Ἄρα ἡ χρονολογία ποῦ ἀναγράφεται εἶναι τὸ ἔτος 6824 ἀπὸ κτίσεως κόσμου, δηλαδὴ 1315–1316 ἀπὸ Χριστοῦ (Εἰκ. 5Ε). Συνεπῶς ἡ δευτέρη ὑπόθεση τοῦ Gerola ἦταν σωστή.

Ἄς ἐξετάσουμε ὅμως τώρα ὀλόκληρη τὴν κτιτορικὴ ἐπιγραφή. Πρόκειται γιὰ γραπτὴ ἐπιγραφή ὕψους 26 ἐκ. καὶ μήκους 112 ἐκ. Τὰ γράμματα εἶναι καστανοκόκκινου χρώματος καὶ ἔχουν ὕψος 1–2 ἐκ. Ἀποτελεῖται ἀπὸ ὀκτὼ στίχους μὲ μεγάλες φθορές, ἰδίως στὴν ἀριστερὴ πλευρά, ἔτσι ποῦ ἡ ἀνάγνωσή της εἶναι ἐξαιρετικὰ δύσκολη. Σημαντικότερες φθορές ἔχουν εἰδικὰ οἱ στίχοι 6 καὶ 7, πράγμα ποῦ καθιστᾷ τὴν ἀνάγνωσή τους ἀκόμη πιὸ προβληματικὴ. Ὁ τελευταῖος στίχος ἀνέφερε τὸ ὄνομα τοῦ ζωγράφου. Κανείς, ἀπὸ ὅσο γνωρίζω, δὲν ἔχει ἀναγνώσει ἢ δημοσιεύσει τὴν ἐπιγραφή, ἐνῶ ὁ Gerola εἶχε ἀπλῶς διαπιστώσει ὅτι ἀναφέρονται τὰ ὀνόματα Μανουῆλ καὶ Στέφανος. Ὡστόσο μιὰ ἐπιτόπια πολὺ προσεκτικὴ καὶ ἐπίπονη παρατήρησή της τὸ καλοκαίρι τοῦ 2004 ἀπέδωσε τὰ παρακάτω:¹⁷

1. [.....] θῦος [κ(αὶ)] παν[σεπτos να]os [...] τ[... ἐνδό]ξου μαρτύρος
δημητρίου τ ἐπίκλη(ν) χωσ
2. [.....]ς κ(αὶ) τ[... κ(αὶ)] [κό:]που κ(αὶ) [μόχ:]θου πολου θεωδóρ' [...]
[θυγα:]τρος[...] κ(αὶ) μανοηλ αμα σηνβίου του χιλá κ(αὶ) ιω(άννου) áγ
3. [.....] ιω(άννου) τ(ου) [...] ζεφάνου αμα σηνβίου του χηλά κ(αὶ) Γ[....
 \ τ(οῦ) προτοκηγιου/¹⁸
αμα σην]βί(ου) τοῦ [...] κ(αὶ) .αί τυλ[... αμ]α σινβίου τ(ου) χηλά κ(αὶ)
λεων τ(ου)
4. [...] τ(ου) τω λ . c κ(αὶ) αντωΝ(ίου)(;) αμα σινβίου ιω(άννου) σι[.....]
αμασιβίου [...] αθανασίου(;) τ(ου) κ...σ [...] τ(ου) φ... λε
5. [...Γρ]η(;)γορι(ου) τ(ου) Γαδανολε(ου) (μοναχού) κ(αὶ) κωνσα(ντίνου)
αμασινβίου του χιλα [.....] αμασινβίου ἔτους ,ζωκδ
6. [.....αδ:]ερφή ζωκ [...]
7. [.....] ασ τ(.) πετ(ο)κωπ(ού)λοσ.
8. +HζΩΡΙΘΙ ΔΕ ΔΙΑ ΧΗ[ρὸς ἐμοῦ τοῦ ἀμαρτωλοῦ:] ΙΩ(άννου) τ(ου)
ΠΑΓΩΜ[ένου]

17. Εὐχαριστῶ καὶ ἀπὸ τὴ θέση αὐτὴ τὴ σύζυγό μου καὶ συνάδελφο Ἑλένη Ἀγγελομάτη Τσουγκαράκη, χωρὶς τὴ σύμπραξη καὶ τὴ συνεργασία τῆς ὁποίας ἡ ἀνάγνωσή της ἐπιγραφῆς δὲν θὰ ἦταν ἐφικτή.

18. Στὸ διάστιχο ἀνάμεσα στὸν τρίτο καὶ τέταρτο στίχο, κάτω ἀπὸ τὸ «Στεφάνου».

Παρατηρήσεις

Στ. 1: τ *ἐπίκλη(ν) χωσ[...]*. Ἡ ἐπωνυμία «Ἅγιος Δημήτριος ὁ χωστός» εἶναι πιθανὴ ἐξαιτίας τῆς θέσεως τοῦ ναοῦ.

Στ. 2: *του χιλιά*. Τὸ ἐπώνυμο Χειλάς (ἢ Χηλᾶς) δὲν μπορέσαμε νὰ τὸ ἐντοπίσουμε σὲ ἄλλες ἀναφορὲς ἐντὸς Κρήτης. κ(αί) *ω(άννου) ἀγ/[...]*. Εἶναι πιθανὸν ἡ τελευταία λέξη νὰ εἶναι «ἄμα» καὶ νὰ ἀκολουθεῖ τὸ «συμβίου» στὸν ἐπόμενο στίχο.

Στ. 3: *τ(ου) προτοκηγιου*. Τὸ ἐπώνυμο Πρωτοκυνηγὸς ἀπαντᾶται ἐπίσης στὴν κτιτορικὴ ἐπιγραφή τῆς ἐκκλησίας τῆς Παναγίας στὰ Καράνου Κυδωνίας, τοῦ ἔτους 1576.¹⁹

Στ. 4: *ω(άννου) σι*. Δὲν διακρίνεται συντομογραφία ἐπάνω ἀπὸ τὸ *ω*, ὅποτε ὑπάρχει πιθανότητα νὰ εἶναι «*ιωσι[φ]*».

Στ. 5: *Γρηγορι(ου) τ(ου) Γαδανολέου (μοναχού)*. Ἕνας Γρηγόριος μοναχὸς Γαδανολέος ἀναφέρεται στὴν κτιτορικὴ ἐπιγραφή τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγ. Νικολάου τοῦ πλησιόχωρου χωρίου Μονὴ Σελίνου, τοῦ ἔτους 6823 (=1315), εἰκονογραφημένου ἐπίσης ἀπὸ τὸν Ἰωάννη Παγωμένο.²⁰ Εἶναι πολὺ πιθανὸν νὰ πρόκειται γιὰ τὸ ἴδιο πρόσωπο. Ἐξἄλλου στὴν περιφέρεια Καλομοίρους τοῦ χωριοῦ Ροδοβάνι Σελίνου, στὴν ἐκκλησία τῆς Παναγίας, ὑπάρχει ὁ ἀφιερωτῆς Γεώργιος Γαδανολέος σὲ τοιχογραφία τοῦ τέλους τοῦ 15ου αἰ., ἕως περὶ τὸ 1480, ποὺ ἐνδεχομένως ταυτίζεται μὲ τὸν γνωστὸ ἐπαναστάτη τοῦ 16ου αἰώνα.²¹

Στ. 7: *πετ(ο)κωπ(ού)λος*. Πρόκειται ὅπωςδήποτε γιὰ ἐπώνυμο μὲ τὴν πολὺ συνηθισμένη στὴν περιοχὴ κατάληξη -όπουλος,²² ἂν καὶ δὲν εἶναι σαφὲς ποιὸ ἀκριβῶς ἐπώνυμο ἀναφέρεται.

Ἄς ἔρθουμε τώρα στὴν ταυτότητα τοῦ ἀγιογράφου. Ὁ Σπαθαράκης, ὅπως εἶδαμε πιὸ πάνω, θεωρεῖ ὅτι ὁ ζωγράφος ἔχει ἐκπαιδευτεῖ στὴ δυτικὴ τέχνη,

19. Δημ. Τσουγκαράκης - Ἐλένη Ἀγγελολομάτη-Τσουγκαράκη, «Ἀνέκδοτα χαράγματα καὶ ἐπιγραφὰς ἀπὸ ναοὺς καὶ μονῆς τῆς Κρήτης. Β' Μέρος», *Μεσαιωνικά καὶ Νέα Ἑλληνικά* 7 (2004) 168, ἀρ. 368.

20. Gerola, *MV*, IV, σ. 470, ἀρ. 53.

21. Gerola, *MV*, IV, σ. 469, ἀρ. 51. Στ. Ξανθουδίδης, «Χριστιανικὰ ἐπιγραφὰ ἐκ Κρήτης», *Ἀθηνᾶ* 15 (1903) 120-121. Πβλ. Ν.Β. Τομαδάκης, «Ὁ Γεώργιος Γαδανολέος καὶ ἡ ἐπανάστασις του (1572);», *Κρητικὴ Ἔστια* 17B (1950) 7-8, 19. Ἀναστασία Παπαδιά-Λάλα, *Ἀγροτικὲς ἐξεγέρσεις στὴ βενετοκρατούμενη Κρήτη (1509-1528)*. Ἡ «ἐπανάστασις» τοῦ Γεωργίου Γαδανολέου-Λυσογιώργη, διδακτ. διατριβή, Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν, 1983, σ. 102.

22. Βλ. γιὰ παράδειγμα Gerola, *MV*, IV, σ. 469, ἀρ. 52 (Γληγορόπουλος; Παναγία στὸ Μερτὲ Σελίνου, τοῦ 1344), στὸ ἴδιο, σ. 468, ἀρ. 49 (Προβατόπουλος; Ἁγ. Ὀνούφριος τοῦ Καμπανοῦ, τέλος 15ου αἰ.) κ.π.ᾶ.

ἀλλὰ δὲν προσφέρει κάποια ἄλλη παρατήρηση σχετικὰ μὲ τὴν ταυτότητά του, ἢ τὴν πιθανὴν σχέση του μὲ ἄλλα ἔργα τῆς Κρήτης. Ἡ Παπαδάκη-Oekland διαχωρίζει τὴν καλλιτεχνικὴ παιδεία τοῦ καλλιτέχνη ἀπὸ τὸ θέμα τῆς ἐθνικότητάς του, καὶ καταλήγει πῶς

στο ἐρώτημα ἂν ἡ διαφορετικὴ παιδεία [τῶν ζωγράφων τοῦ Χριστοῦ στὰ Τεμένια, τοῦ Ἁγ. Δημητρίου στὸ Λειβαδὰ καὶ τοῦ Ἁγ. Φῶτη στοὺς Ἁγ. Θεοδώρους] σήμαινε καὶ διαφορετικὴ ἐθνικότητα, ἐνδεχόμενο ποὺ μᾶλλον στηρίζουν τὰ προεκτεθέντα, δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ μᾶς ἀπασχολήσει στὴν παρούσα φάση [...].²³

Εἶναι φανερό ὅμως ὅτι κλίνει πρὸς ἕναν «δυτικὸ» ὡς πρὸς τὴν ἐθνικότητα καλλιτέχνη. Ἀντιθέτως, ὁ Μαδεράκης θεωρεῖ ὅτι ὁ ζωγράφος τοῦ Ἁγ. Δημητρίου στὸ Λειβαδὰ εἶναι «Ἕλληνας ἀσφαλῶς», καὶ ὅτι εἶναι ὁ ἴδιος ποὺ ἐκτέλεσε λίγο νωρίτερα τὶς τοιχογραφίες τῆς ἐκκλησίας τοῦ Χριστοῦ (Μεταμόρφωσης) στὰ Τεμένια, ἀλλὰ καὶ τὸ «ἀνατολικὸ μισὸ τῆς [Μεταμόρφωσης τοῦ Χριστοῦ] στὸ Κεφάλι Κισσάμου στὰ 1320 ἢ λίγα χρόνια παλιότερα». ²⁴ Μὲ βάση λοιπὸν τὴν δυτικότερη τεχνοτροπία τῶν ζωγράφων, οἱ πῶς πάνω μελετητὲς συνδέουν, ἔμμεσα ἢ ἄμεσα, τὶς τοιχογραφίες τῶν ἐκκλησιῶν: Μεταμόρφωσης τοῦ Χριστοῦ στὰ Τεμένια, τοῦ Ἁγ. Δημητρίου στὸν Λειβαδὰ Σελίνου, τοῦ Ἁγ. Φῶτη στοὺς Ἁγ. Θεοδώρους Σελίνου (δυτικὸ μισὸ) καὶ Μεταμόρφωσης τοῦ Χριστοῦ στὸ Κεφάλι Κισσάμου (ἀνατολικὸ μισὸ). Ἀπὸ τὴν ἀνάγνωση ὅμως τῆς ἐπιγραφῆς γίνεται φανερό, ἔστω καὶ μὲ μεγάλη δυσκολία, ὅτι στὸ κάτω δεξιὰ τμήμα διαβάζεται μὲ ἀρκετὰ σαφῆ τρόπο ἡ φράση: «*ω τῶ παγωμ[...]*» (Eix. 6E).²⁵

Σχεδὸν μὲ βεβαιότητα, λοιπὸν, μπορούμε νὰ συμπεράνουμε ὅτι στὴν κτιτορικὴ ἐπιγραφή τοῦ Ἁγ. Δημητρίου ὑπάρχει ἡ ὑπογραφή τοῦ γνωστοῦ ζωγράφου Ἰωάννη τοῦ Παγωμένου. Ὁ Ἰωάννης ὁ Παγωμένος πράγματι ἔδρασε στὴν περιοχὴ τῆς δυτικῆς Κρήτης (Σέλινο, Σφακιά, Ἀποκόρωνα) αὐτὴ τὴν ἐποχὴ ἀφοῦ οἱ ἐκκλησίες ποὺ ἀποδεδειγμένα ὡς τώρα γνωρίζουμε ὅτι ἀγιογράφησε χρονολογοῦνται ἀνάμεσα στὰ 1313–1314 καὶ 1331–1332.²⁶ Συνεπῶς καὶ χρονολογικὰ οἱ τοιχογραφίες τῆς ἐκκλησίας τοῦ Ἁγ. Δημητρίου ἐμπίπτουν στὰ χρόνια

23. Παπαδάκη-Oekland, ὁ.π., 513.

24. Μαδεράκης, ὁ.π., σ. 69.

25. Ἡ φωτογραφία ἔχει ὑποστῆ ἐπεξεργασία μόνο ὡς πρὸς τὸ χρωματισμὸ, προκειμένου νὰ ἀναδειχθεῖ καλλίτερα ἡ ἀντίθεση τῶν χρωμάτων.

26. Κ. Καλοκύρης, «Ἰωάννης Παγωμένος, ὁ βυζαντινὸς ζωγράφος τοῦ ΙΔ' αἰῶνος», *Κρητικὰ Χρονικά* 12 (1958) 347–367, Alexandra Sucrow, *Die Wandmalereien des Ioannes Pagomenos in Kirchen der ersten Halfte des 14. Jahrhunderts auf Kreta*, διδακτ. διατριβή, Philosophische Fa-

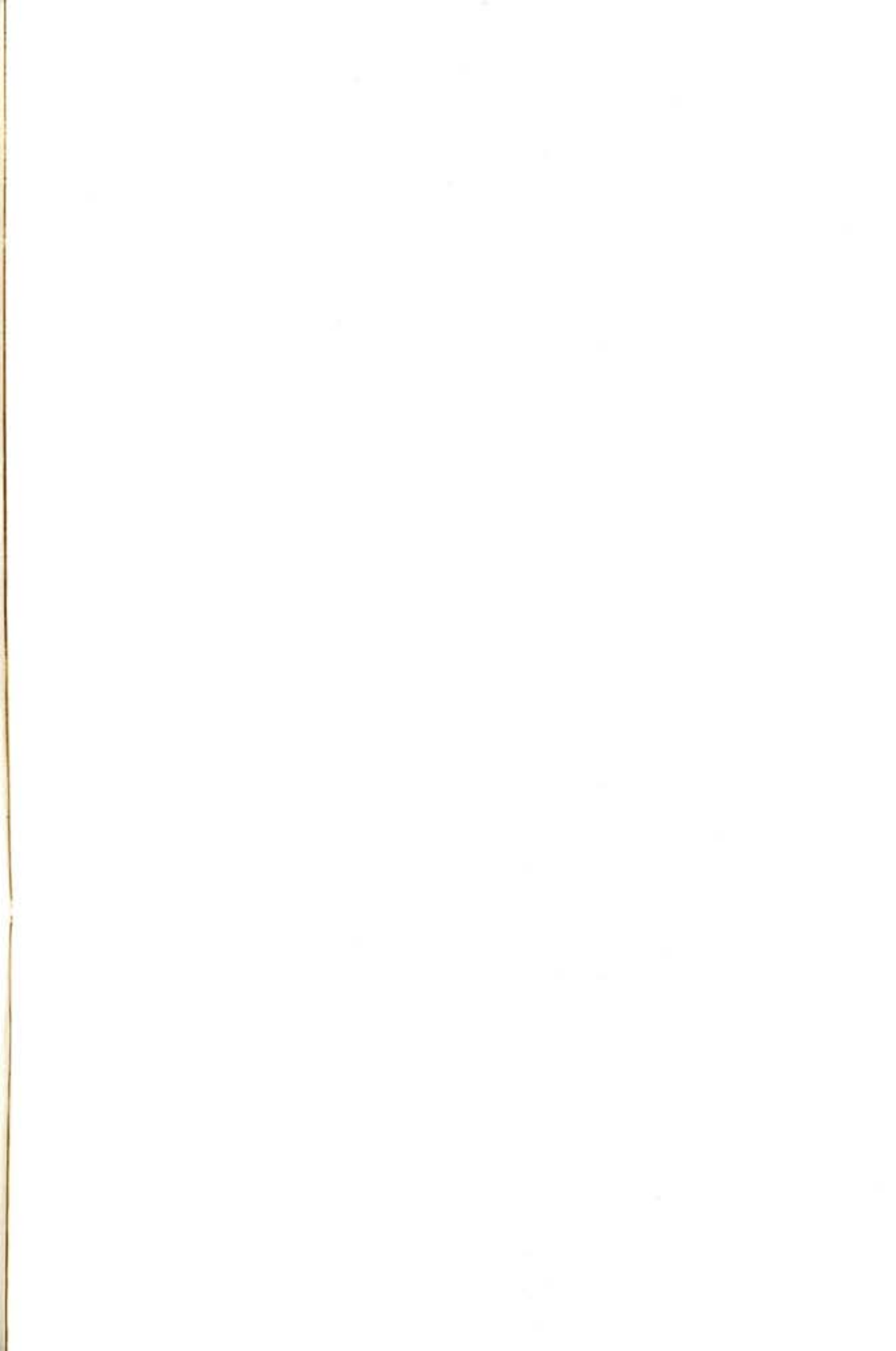
δράσης του Παγωμένου. Σκοπός αυτής της μικρής εργασίας δεν είναι βέβαια να εξερευνήσει τις συνέπειες αυτής της διαπίστωσης, δηλαδή της ταυτότητας του ζωγράφου στον Άγ. Δημήτριο. Είναι προφανές, όμως, ότι αν η διαπίστωση αυτή είναι σωστή, τότε πολλά πρέπει να αναθεωρηθούν σε σχέση με τα συμπεράσματα που μπορούμε να εξάγουμε μελετώντας μόνο τις τεχντροπίες που χρησιμοποιούσαν οι ζωγράφοι, χωρίς να λαμβάνουμε υπόψη συγκεκριμένες ιστορικές παραμέτρους, όπως για παράδειγμα τη σχέση της τεχντροπίας που κάθε φορά επιλέγει ο ζωγράφος με τις επιθυμίες των χορηγών ή των κτιτόρων. Είναι επίσης βέβαιο ότι πρέπει να επανεξεταστεί η ταυτότητα του ή των ζωγράφων σε συγγενή μνημεία, όπως αυτά που αναφέρθηκαν ήδη, δηλαδή κατά κύριο λόγο τη Μεταμόρφωση του Χριστού στα Τεμένια, αλλά και τον Άγ. Φώτη στους Άγ. Θεοδώρους και ίσως τη Μεταμόρφωση του Χριστού στο Κεφάλι, πράγμα που ενδεχομένως θα αυξήσει τις τοιχογραφημένες εκκλησίες που μπορεί να αποδοθούν στον Παγωμένο. Αυτό όμως είναι κάτι που ξεφεύγει από τις ικανότητες και την ειδικότητα του γράφοντος, και θα το αναλάβουν οι ειδικοί, δηλαδή οι ιστορικοί της τέχνης, οι οποίοι θα λάβουν υπόψη και αυτό το νέο στοιχείο για τις αναλύσεις και τα συμπεράσματά τους.

kultat Friedrich-Wilhlems-Universitat, Βόννη, 1994 (δεν μπόρεσα να συμβουλευτώ την εργασία αυτή), I. Spatharakis, *δ.π.*, αρ. 11, 13, 15, 21, 23-25, 27.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

- 1 Κώστας Αγγελάκος
ΟΙ ΑΠΟΨΕΙΣ ΤΩΝ ΝΕΟΔΙΟΡΙΣΤΩΝ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΩΝ
ΓΙΑ ΤΟ ΝΕΟ ΤΡΟΠΟ ΠΡΟΣΛΗΨΗΣ ΤΟΥΣ
ΣΤΟ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟ ΣΥΣΤΗΜΑ
- 15 Ήλιος Αντωνόπουλος
ΠΑΝΤΑ ΑΤΕΛΗ, ΚΑΙ ΑΘΛΙΑ ΚΑΙ ΑΧΡΗΣΤΑ.
ΚΩΔΙΞ PARAVISINUS GRAECUS 36 (14ος-15ος ΑΙ.)
ΓΡΑΦΟΜΕΝΑ ΚΑΙ ΖΩΓΡΑΦΟΥΜΕΝΑ
- 43 Βάιος Βαϊόπουλος
ΣΤΑ ΧΡΟΝΙΑ ΤΟΥ ΠΡΩΙΜΟΥ ΑΝΘΡΩΠΙΣΜΟΥ:
ΑΛΛΙΝΕΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΚΑΙ ΛΑΤΙΝΙΚΕΣ ΜΕΤΑΦΡΑΣΕΙΣ
ΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΚΕΙΜΕΝΩΝ
- 59 Ήλιος Γιαρένης
ΤΟ ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΟ ΑΡ. 20 ΤΗΣ ΖΩΣΙΜΑΙΑΣ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗΣ
ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ. ΕΝΑ ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΜΕΝΟ ΚΑΙ
ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΗΜΕΝΟ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΟ
- 75 Αθανάσιος Αγγ. Ευσταθίου
Ο ΚΩΔΙΚΑΣ 1066 ΤΗΣ ΕΒΕ
(ΠΡΟΕΡΧΟΜΕΝΟΣ ΑΠΟ ΤΗΝ ΙΕΡΑ ΜΟΝΗ ΔΟΥΣΙΚΟΥ)
ΚΑΙ ΤΑ ΓΡΑΜΜΑΤΙΚΑ ΕΡΩΤΗΜΑΤΑ
ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΥΣΤΕΡΗ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΠΕΡΙΟΔΟ
- 125 Σοφία Λαΐου
ΤΟ ΔΙΚΤΥΟ ΤΩΝ ΒΑΚΟΥΦΙΩΝ ΤΗΣ ΠΟΛΗΣ ΤΩΝ ΤΡΙΚΑΛΩΝ,
15ος-16ος ΑΙΩΝΑΣ
- 151 Ευδοκία Ολυμπίτου
ΑΠΟ ΤΗΝ ΟΡΕΙΝΗ ΧΩΡΑ ΣΤΗΝ ΠΑΡΑΛΙΑΚΗ ΣΚΑΛΑ
Παρατηρήσεις για τη διαμόρφωση μιας νησιώτικης πόλης
- 181 Θεοδόσης Πυλαρινός
MULTUM IN PARVO: ΑΠΟ ΤΟ «ΠΙΣΤΟΜΑ!»
ΚΑΙ ΤΗΝ ΤΙΜΗ ΚΑΙ ΤΟ ΧΡΗΜΑ ΤΟΥ ΚΩΝΣΤ. ΘΕΟΤΟΚΗ
ΣΤΗΝ ΤΙΜΗ ΚΑΙ ΤΗΝ ΥΠΟΛΗΨΗ ΤΟΥ «ΑΣΠΡΟΠΟΤΑΜΟΥ»
ΤΟΥ Ι.Μ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΥ
- 193 Ήλιος Κ. Σβέρκος
ΑΡΠΑΛΟΣΚΥΤΑ?

- 203 Κώστας Σμπόνιας
ΙΣΤΟΡΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΓΙΑ ΤΗ ΜΕΛΕΤΗ
ΤΩΝ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΤΟΠΙΩΝ ΤΟΥ ΙΟΝΙΟΥ:
ΠΡΟΣ ΜΙΑ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ ΤΩΝ ΙΟΝΙΩΝ ΝΗΣΙΩΝ
- 225 Έλενη Άγγελομάτη-Τσουγκαράκη
ΕΡΓΟΓΡΑΦΙΑ ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ Ζ. ΣΟΦΙΑΝΟΥ
- 247 Έλενη Άγγελομάτη-Τσουγκαράκη
ΤΟ ΦΑΙΝΟΜΕΝΟ ΤΗΣ ΖΗΤΕΙΑΣ
ΚΑΤΑ ΤΗ ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΠΕΡΙΟΔΟ
- 295 Δημήτρης Τσουγκαράκης
Ο ΖΩΓΡΑΦΟΣ ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ ΤΟΥ ΑΓ. ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ
ΣΤΟ ΛΕΙΒΑΔΑ ΣΕΛΙΝΟΥ
- 303 Τζελίνα Χαρλαύτη
ΜΕΓΙΣΤΑΝΕΣ ΤΟΥ ΙΟΝΙΟΥ:
Ο ΟΙΚΟΣ ΤΩΝ ΑΔΕΛΦΩΝ ΒΑΛΛΙΑΝΟΥ

ISSN: 1791-289X